

**ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ**
(від стародавніх часів до XIX століття)

ІЛЮСТРОВАНА ХРЕСТОМАТІЯ

За загал. ред. проф. Ю. С. Сабадаш

Київ
Видавництво Ліра-К
2020

УДК 94=161.2:008(076)

*Рекомендована до друку Вченою радою
Маріупольського державного університету
(протокол № 9 від «27» травня 2020 р.)*

Рецензенти:

Герчанівська Поліна Евальдівна – доктор культурології, професор, завідувачка кафедри культурології та культурно-мистецьких проєктів Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв;

Петрова Ірина Владиславівна – доктор культурології, професор, завідувачка кафедри івент-менеджменту та індустрії дозвілля Київського національного університету культури і мистецтв.

Історія української культури (від стародавніх часів до XIX століття): ілюстрована хрестоматія. У 3-х частинах. / За загал. ред. проф. Ю. С. Сабадаш. – Ч. I. – Київ: Видавництво Ліра-К, 2020. – 320 с.

ISBN 978-617-7910-48-9

Хрестоматія підготовлена на підґрунті чинної робочої програми та відповідно до вимог Міністерства освіти і науки України щодо навчальної дисципліни «Історія української культури» як обов'язкової для студентів закладів вищої освіти.

До хрестоматії залучені уривки документальних, наративних та зображальних джерел, наукових публікацій та літературних творів вітчизняних і зарубіжних авторів, багатий ілюстративний матеріал, що відображає генезу та особливості розвитку української культури від первісного суспільства до кінця XIX ст.

Хрестоматія розрахована на студентів усіх спеціальностей денної та заочної форм навчання та усіх, хто цікавиться проблемами української культури.

УДК 94=161.2:008(076)

ISBN 978-617-7910-48-9

© Маріупольський державний університет, 2020

© Видавництво Ліра-К, 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1.	
МИСТЕЦТВО СТАРОДАВНЬОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ.....	5
РОЗДІЛ 2.	
КУЛЬТУРА УКРАЇНИ XIV–ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIIст	79
РОЗДІЛ 3.	
КУЛЬТУРА БАРОКО І ПРОСВІТНИЦТВА УКРАЇНИ	
(ДРУГА ПОЛ. XVII–XVIII ст.)	107
РОЗДІЛ 4.	
УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА XIX ст.....	183
РОЗДІЛ 5.	
ПОШТОВА МАРКА ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ.....	264
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ	
ТА ЗАСВОЄННЯ МАТЕРІАЛУ	307
СЛОВНИК ТЕРМІНІВ	310
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	316

ПЕРЕДМОВА

Уведення дисципліни «Історія української культури» до навчальних програм підготовки бакалаврів у всіх навчальних закладах України IV рівня акредитації поставило на порядок денний проблему створення відповідних підручників і посібників. Однак, у великому числі означеної навчальної літератури, що побачила світ останніми роками, бракує хрестоматій, які вкрай потрібні студентам для підготовки до практичних занять і виконання завдань із самостійної роботи. Вирішити цю проблему у Маріупольському державному університеті повинна допомогти «Хрестоматія з історії української культури», підготовлена на кафедрі культурології та інформаційної діяльності.

Видання відповідає державним вимогам щодо рівня викладання гуманітарних дисциплін, зокрема, програмному обсягу навчальної дисципліни «Історія української культури» у Маріупольському державному університеті та має винятково важливе значення, оскільки збагачує духовний світ і значною мірою впливає на формування світогляду студентів, заохочуючи їх науково визначати особливості культурного процесу в Україні від давнини до сьогодення.

Хрестоматія складається із двох частин. У першій – подані матеріали з історії української культури від первісної доби до кінця XIX ст. У другій – репрезентовані письмові джерела, присвячені етапам розвитку вітчизняної культури XX ст. та після проголошення незалежності України.

Текстовий матеріал супроводжує значна кількість тематичних ілюстрацій, які дають змогу читачам зрозуміти й осягнути велич досягнень української спільноти у сфері духовної культури, визначити її внесок до скарбниці світової культури. Такий підхід вповні відповідає актуальному для будь-якої системи навчання принципу проблемності, а також є оптимальним способом допомогти студентів налаштуватися на уявний діалог з іншою епохою, митцями та з розумінням поставитися до культурних здобутків минулого і сучасності України.

Хрестоматія може бути використана з метою закріплення та повторення вивченого матеріалу, задля контролю і перевірки знань, а окремі розділи – як роздатковий матеріал. На думку упорядників, знайомство із джерелами та ілюстраціями має здійснюватися у процесі вивчення відповідних тем за текстами лекцій або підручника. Ця книга допоможе викладачам дисципліни у вирішенні методичних проблем, а студентам – у самостійній роботі задля систематизації програмного матеріалу під час підготовки до практичних занять і підсумкового контролю.

Книга стане у пригоді не тільки студентам закладів вищої освіти, а й учням загальноосвітніх шкіл, абітурієнтам, учителям, усім, хто цікавиться культурою нашої країни.

РОЗДІЛ 1.

МИСТЕЦТВО СТАРОДАВНЬОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Первісна культура на території України розвинулася у період пізнього кам'яного віку (палеоліту) приблизно 35–40 тис. р. тому. Відомо близько 200 стоянок цієї доби. Найбільшу цінність мають виявлені під час розкопок витвори давніх митців: жіночі статуетки та фігурки тварин, виготовлені з бивнів мамонта, унікальні браслети з мамонтових кісток, оздоблені складними різьбленими орнаментами, прикраси з бивнів мамонта і мушлів, тощо.

У добу нового кам'яного віку (неоліту), яка для Східної Європи датується VI–IV тис. до н. е., культура населення українських земель виразно розподіляється на два типи: автохтонну мисливську та зайшлу землеробську.

Видатною пам'яткою духовної і матеріальної культури прадавнього населення України означеного періоду є Кам'яна могила, розташована у степу поблизу с. Терпіння Мелітопольського району Запорізької області. У її гротах виявлено більше 1000 малюнків, на яких зображені 15 видів тварин, різноманітні сцени полювання.

У епоху мідного віку (єнеоліту) – IV–III тис. до н. е., землі України почали розподілятися на зони трьох господарських типів. Правобережжя стало колицкою трипільської землеробської культури. Степовий Південь – скотарства, яке пов'язане з племенами так званої ямної культури, які вели кочовий спосіб життя в степах від Дністра до Уралу. У лісах і лісостепових зонах поруч із мисливцями і рибалками траплялися носії скотарських культур.

Найбільшого розвитку в цей час досягла трипільська культура. Вона була відкрита українським археологом В. Хвойкою у 1893 р. поблизу с. Трипілля на Київщині. Носії трипільської культури заселили величезну територію: майже всю Правобережну Україну та землі сусідніх країн – Польщі, Молдови, Румунії. Трипільці мешкали протягом IV–III тис. до н. е. в селищах, що склалися з кількох десятків, а інколи й сотень невеликих будинків, зроблених із дерева і обмазаних глиною. Ці будинки розташовувались концентрично, хоча зчаста зустрічалися селища невеликого типу. Стали відомими поселення, які можна вважати протомістами – вони склалися з понад двох тисяч будинків (Майданецьке городище на Черкащині).

Основою господарства трипільців було перелогове рільництво, що передбачало використання ділянок землі доти, доки не вичерпувалась їхня родючість. Трипільці сіяли ячмінь, просо, пшеницю, вирощували майже всі нині відомі в Україні садово-городні культури. Землю обробляли дерев'яною мотикою з кам'яним або кістяним наконечником, а згодом – ралом. Тягловою силою слугували воли. Урожай збирали кістяним або кам'яним серпом. Зерно переробляли на борошно кам'яними зернотерками. Розводили велику рогату худобу, кіз, свиней, овець.

Окрім житлових будинків, на поселеннях знаходились споруди ритуального призначення, так звані майданчики. У них археологи знаходять обгорілі кістки, глиняні фігурки, посуд, жіночі статуетки із зображенням богині-матері, діви-лева. Це свідчить про матріархат трипільців на ранньому етапі розвитку. Згодом вони переходять до патріархату.

Трипільці користувалися великою кількістю різноманітного за призначенням посуду. Його виробляли з глини, яку часто вкривали монохромними або поліхромними розписами. Ці розписи склалися з рослинного або геометричного орнаменту, інколи – зображень тварин. На уламках посуду лишилися сліди сонячних символів (коло, хрест, різновиди свастики). У цей період люди поклонялись сонцю як верховному божеству Всесвіту. Такі вірування отримали назву солярних. Окремі дослідники тлумачать позначки на кераміці трипільської доби як літери і навіть роблять спроби розшифрувати написи.

Трипільська культура плідно розвивалася. Вона досить близько сягнула до рівня ранніх світових цивілізацій Єгипту, Близького Сходу та Індії. Феномен трипільської культури полягає в тому, що вона своєрідно поєднала антропологічні, етнокультурні, суспільні, ідеологічні та господарські системи найдавніших людських спільнот Півдня, Центру і Сходу Європи. Традиції матеріальної і духовної культури трипільців разом із осілим способом життя стають вирішальними при визначенні майбутнього культурного розвитку народів на наших землях, зокрема праслов'янських.

Знаходячись на західному крилі великого євразійського степу, в епоху раннього залізного віку (I тис. до н. е.), українські землі були об'єктом впливу кочової культури кіммерійців, скіфів і сарматів. Найбільше вони сприяли розповсюдженню обладунку для коней та військового спорядження, яке часто являло собою витвори унікального за своєю красою мистецтва: фігурні пряжки, кольчуги, прикрашені орнаментами з ромбів, квадратів, спіралей, що утворювали довершений геометричний стиль. Кіммерійці вже оволоділи таїнами виготовлення зброї із заліза, знали ковальську справу і володіли навичками ковальського зварювання металів.

Услід за кіммерійцями у VII ст. до н. е. на українських землях з'явилися скіфи (скити). Більшість учених вважають їх іраномовним народом. У VII ст. до н. е. ці племена стають відомими під назвою «ашкузі» та «ашкеназі» у країнах Малої і Передньої Азії. Геродот свідчить, що самі скіфи називали себе сколотами за іменем свого царя. Столицею Скіфії у V ст. до н. е. було Кам'янське городище на правому березі Дніпра біля сучасного Нікополя. Скіфська знать столиці жила у цитаделі-акрополі у кам'яних будинках. Навколо на великій площі жили ремісники і торговці в наземних кам'яних та дерев'яних будинках зі стовпами, а частково – і в землянках. Переважним заняттям населення міст Скіфії та їхньої округи було виготовлення залізних та бронзових виробів на продаж, ткацтво, гончарство, скотарство, землеробство.

Своїх знатних людей скіфи ховали в курганах, у яких було знайдено чимало предметів розкошів, виконаних у так званому «звіриному стилі». За Геродотом, скіфи шанували сімох богів, але не робили з них ніяких зображень. Пантеон скіфів очолювала богиня Табіті. Вона була богинею домашнього вогнища і вважалася матір'ю першої людини-царя та небесною богинею.

У IV–II ст. до н. е. у Скіфію вторглися сармати (савромати). У легендах залишилися згадки про їхню мужність і рішучість у бою. З кінця I ст. н. е. частина сарматів активно переходить до осідлого способу життя і поступово змішується зі слов'янським землеробським населенням сучасного українського лісостепу. За окремими повідомленнями хроністів Нового часу, одне із племен сарматів – роксолани – були пращурами етнічних українців, а Україну в XVI–XVII ст. у Західній Європі часто називали Роксоланією.

Із VII ст. до н. е. до I ст. н. е. південні землі України перетворились на арену розповсюдження грецької античної культури. Разом із грецькою колонізацією на Північне Причорномор'я і Подніпров'я прийшла культура шанування олімпійських богів, містобудування, писемність, література, театр, музика, живопис, скульптура. У I–III ст. н. е. грецькі міста-держави (поліси) підкорилися Римській імперії. У провінції Нижня Мезія місцева слов'янська культура зазнала впливів римської античності: утверджуються культи римських імператорів, фракійських, малоазійських, єгипетських божеств, будуються цитаделі, у містах відкриваються терми, поширюється латинська поезія. У першій половині IV ст. у Північному Причорномор'ї розповсюджується християнство. До його ранніх пам'яток у Пантікапеї та Херсонесі належать надгробки і склепи із зображеннями хрестів.

Східних слов'ян, які розселилися у I–II ст. в українських землях, римські, візантійські і готські автори V–VI ст. називали антами. Культурним центром антів було Правобережне Подніпров'я, звідки вони розширили свої володіння у різних напрямках. Сферою їхньої культури були знання, набуті у процесі тривалого спостереження за явищами природи, виробничого та життєвого досвіду. Вирощування зернових культур вимагало різноманітних знань про клімат, стан ґрунту, ботаніку рослин. Головним у слов'ян був поділ року на чотири пори – зиму, весну, літо, осінь. Менші відрізки часу визначали за проведенням сільськогосподарських робіт: «як орали», «як сіяли», «як жали» тощо. Доба мала свій вимір та визначення. Серед них основними було: «рано», «в обід», «увечері», «на зорях». Згідно з давніми космогонічними уявленнями, світ складався із Землі, Сонця, Місяця і Неба, де у відповідному порядку розташовані усі світила. Це було і місце перебування богів: Даждьбога, Перуна, Ярила, Сварога, Хорса, Велеса, Мокоші та багатьох інших.

Різноманітна господарська діяльність сприяла культурній еволюції тих слов'янських племен, які розселилися біля Дніпра та його найбільших приток. Помітно посилилася їхня військова могутність, здатність об'єднати та очолити

сусідів. Одним із таких центрів і став Київ, що згодом перетворився на столицю однієї із наймогутніших і культурно розвинених держав середньовічної Європи – Київську Русь.

У X–XIII ст. Київська Русь підтримувала різносторонні зв'язки з багатьма країнами Європи і Азії, засвоюючи розвинену візантійську культуру, надбання європейської і східної культур, виявляючи власну самобутність і неповторність.

Культурний розвиток Київської Русі піднявся на новий щабель після прийняття у 988 р. християнства. Воно стало ідейним підґрунтям для розвитку феодальних відносин, сприяло її входженню до європейського культурного світу. Однак, Київська Русь не втратила слов'янської самобутності і своєрідності в усіх галузях культури, що у XIV ст. стане головним фактором у процесі формування української національної культури.

Осередками розповсюдження кириличної писемності, освіти, літописання, науки, книгозбірнями і центрами творення мистецьких цінностей у Київській Русі були храми та монастирі. Прикладом слугують собор Святої Софії і Печерський монастир у Києві. Християнство сприяло розвитку і поширенню церковної і світської літератури, оригінальних творів місцевого характеру, а також перекладів.

Блискучою пам'яткою лицарської літератури XII ст. є «Слово о полку Ігоревім». Цей твір є унікальною світовою пам'яткою історії, культури і літератури.

Феномен культури Київської Русі виявляється у приматі естетичного моменту над філософським в усній народній творчості, літописанні та мистецтві, в архітектурі, фресках, мозаїках, іконах. Не силогізми і дефініції, а видимі прояви творчої краси взяли на себе функції, які в інших культурах належали абстрактному мисленню.

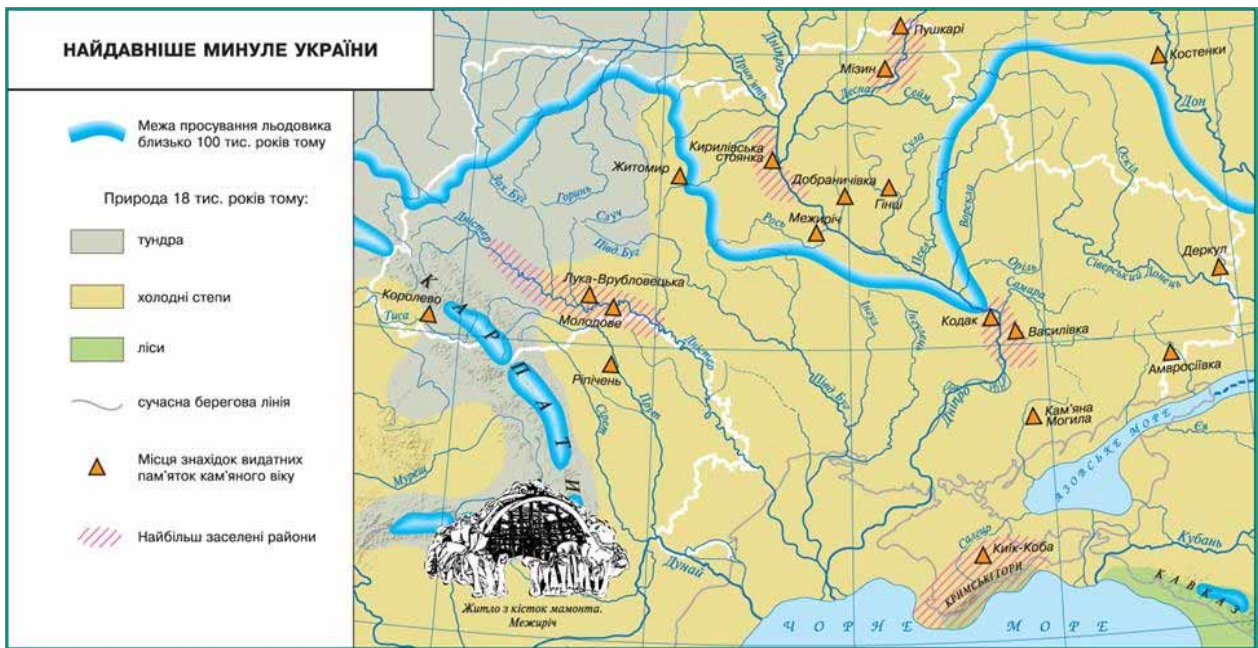
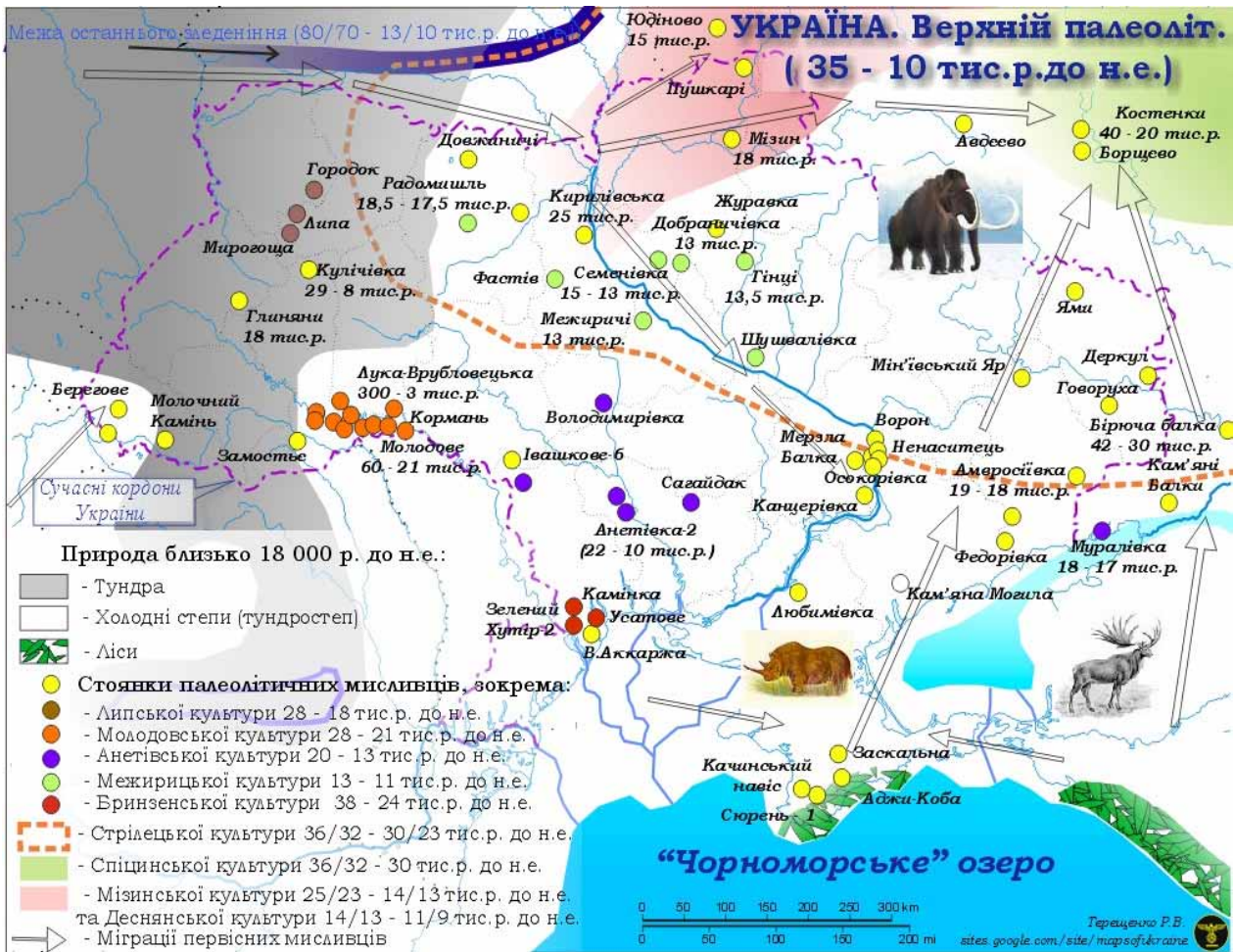
Давньоруські зодчі талановито зводили складні дерев'яні та кам'яні споруди церковного і світського призначення, що вражали сучасників своїми розмірами, пропорційністю та красою оздоблення. В Україні збереглися споруди часів розквіту Київської Русі: Софійський і Михайлівський собори, Золоті ворота в Києві, храми й палацові споруди Чернігова, Переяслава, Галича та інших міст. Розвиток архітектури дав поштовх поширенню образотворчого і монументального мистецтва (фреска, мозаїка, іконопис), художнього різьблення по каменю, майоліки.

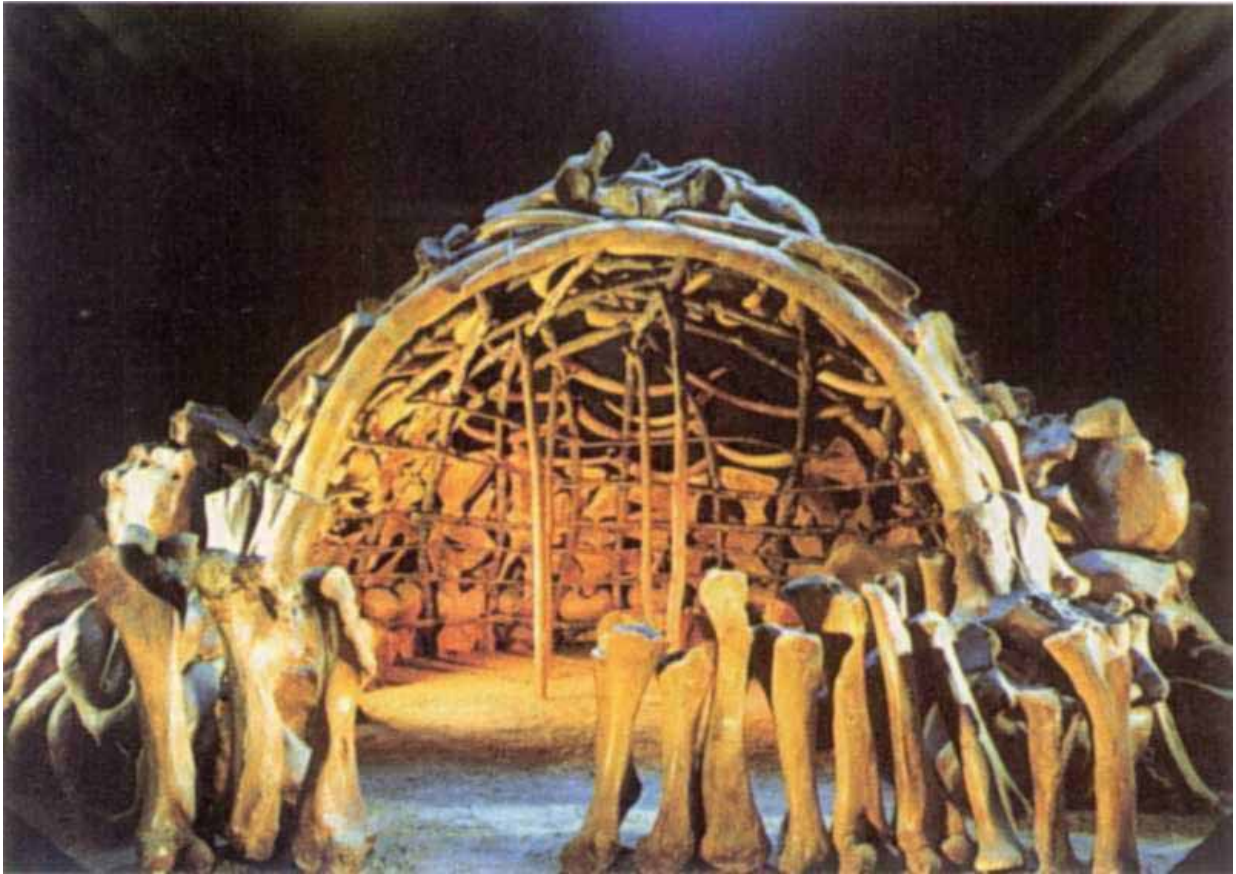
Високого рівня розвитку досягло у Київській Русі ужиткове мистецтво. Керамічне ремесло представлене широким розмаїттям кухонного і столового посуду, який оздоблювали візерунками та декоративними плитками для оформлення інтер'єрів споруд. Особливо уславленими були київські ювеліри за своє витончене карбування, золочення, гравірування, техніку скані, емалі та зерні.

Важливими елементами давньоруської духовної культури були музика, пісня, танок. Мелодії звучали під час свят, на князівських бенкетах і в походах, при виконанні обрядових дій та у церковній службі. Наші предки знали нотну систему, що свідчить про високий рівень розвитку музичної культури.

Досягнення культури Київської Русі мало значний вплив на розвиток культур сусідніх народів. В усіх сферах вона виявила яскраву самобутність і заклала підвалини для подальшого розвитку культури України у добу Ренесансу.

МИСТЕЦТВО СТАРОДАВНЬОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Житло з кісток мамонта доби пізнього палеоліту зі стоянки Межиріч Канівського р-ну Черкаської області (реконструкція І. Г. Підоплічка)

Орнаментований браслет із мамонтової кістки, знайдений у 1908 р. на верхньопалеолітичній стоянці Мізин (Чернігівська область)

Кам'яна могила Пагорб, що тисячоліттями слугувала людям віттарем для відправлення релігійних обрядів

Доступно з: http://library.kiwix.org/wikipedia_uk_all/A/Кам'яна%20могила.html

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА¹

Серед енеолітичних племен на території сучасної України провідне місце посідали хліборобські племена трипільської культури. Поширена на території від Верхньої Наддністрянщини і Південної Волині до Середньої Наддніпрянщини і Причорномор'я, ця культура розвивалася протягом IV–III тис. до н. е. і досягла високого, як на той час, рівня розвитку. Назву отримала від дослідженого наприкінці X–IX ст. українським археологом В. Хвойкою поселення поблизу с Трипілля на Київщині. Утворилася трипільська культура на основі давніх автохтонних (із грец. – місцевих, корінних) культур та неолітичних культур Балкано-Дунайського регіону і зберегла в собі традиції перших землеробських протоцивілізацій Близького Сходу та Південної Європи. В Україні виявлено понад тисячу пам'яток трипільської культури. Вони згруповані у трьох районах: найбільше – в Середній Наддністрянщині, Надпрутті та Надбужжі, менше – у Наддніпрянщині. Яскрава, витончена кераміка, розписана багатобарвними фарбами, глиняні скульптури, що зображують людей, тварин, птахів, моделі будинків, човнів, саней і багато інших виробів трипільців являють собою унікальний внесок у світову скарбницю старожитностей. Розквіт цієї культури припадає на період між 3500 та 2700 рр. до н.е. Її племена займають у цей час велику територію від Карпат до Дніпра. Розміри поселень і кількість населення трипільців збільшуються. Окремі поселення за розмірами схожі на міста (250–400 га); вважається, що в них проживало не менше 10–20 тис. чоловік. Цікавим є також те, що декілька дрібних поселень концентруються, зазвичай, навколо одного великого. Отже, можна припустити, що у трипільців вже існувала певна державна система. Трипільські племена використовували знаряддя праці не тільки з каменю, а й з міді, проте цей метал так і не витіснив каменю. Пізні трипільські поселення були добре укріпленими і розташовувались у важкодоступних місцях. Причини зникнення цієї культури на рубежі 2 000 р. до н.е. до кінця не з'ясовані, але вочевидь, їй почали загрозувати зі степу войовничі кочівники.

¹ Греченко В. А., Кислюк К. В. **Історія української культури**: навч. Посібн. Для студ. вищ. навч. закладів / В. А. Греченко, К. В. Кислюк. К. : Кондор-Видавництво, 2013. С. 44.;

Кочерга Н.К., Передерій І.Г., Мартинюк В.М. Історія української культури. Конспект лекцій для студентів усіх спеціальностей і форм навчання. Полтава : ПолтНТУ, 2010.170 с.

<http://litopys.com.ua/encyclopedia/trip-llya/trip-lska-kultura-na-ukra-n/>

**Модель житла трипільського поселення. Ворошилівка (Вінничина)
Кінець 4 тис. до н. е.**

**Біноклеподібна посудина
(«Бінокль») трипільців
Глина. 4-3 тис. до н. е.
Кліщів Таврівського району
(Вінницька область)**

**Амфора з трипільського
поселення Кліщів**
Тиврівського району (Вінничина)
(друга пол. 4 тис.до н. е.)

Стилізована жіноча статуетка,
що слугувала символом
плодючості, берегині-заступниці.
Знайдена в Буші (Вінничина)